एकल पहिचानः हिंसाको जन्मदाता

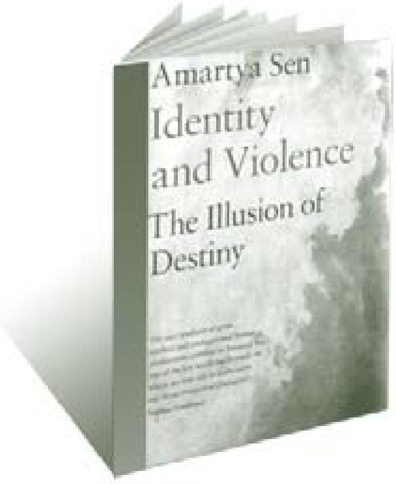

Identity and Violence
The Illusion of Destiny
By Amartya Sen
Penguin Group, London, 2006

ISBN: 13: 978-0-713-99938-9
PAGES: 215

४

समीक्षक : तुलसी नेपाल

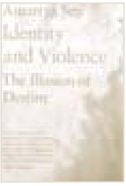

व्यक्तिको पहिचान स्थापित गर्ने क्रममा हिंसात्मक द्वन्द्व भएका थुप्रै दृष्टान्त विश्वमा भेटिन्छन् । एक थरी व्याख्याता भन्दछन्– "आफ्नो आधारभूत आवश्यकता पूरा नभएपछि मानिसले हिंसात्मक बाटो लिन्छ ।" आलोचकहरूका अनुसार त्यसो होइन, पहिचानको खोजी र यसको स्थापना गर्ने क्रममा हिंसाले प्रवेश पाउँछ । आफ्नो पहिचान कायम गराउन मानिस अर्काको ज्यान लिन वा आफ्नो ज्यान दिन पछि पर्दैन । यसरी आफ्नो पहिचान स्थापना गर्दा अरूसँगको साझा पहिचान भने गुम्न सक्दछ, जसकारण चिनारी प्रस्टचाउने प्रश्न जटिल बन्दै जान्छ ।

आफ्नो चिनारी स्थापित गर्दा साझा पहिचान गुमाउने बाटो भ्रमपूर्ण हो भन्ने तर्क नोबेल पुरस्कार विजेता अमर्त्य सेन आफ्नो पुस्तक *आइडेन्टिटी एन्ड भायोलेन्स, द इल्युजन अफ डेस्टिनी*मा प्रस्तुत गर्दछन् । तर्क प्रस्टचाउन विटजेनस्टेइनलाई उद्धृत गर्दै सेन लेख्छन्– "कुनै पनि अनुपयोगी नियत वा प्रस्तावको उत्तम उदाहरण भेटिँदैन ।" किनभने सेनका अनुसार, बिल्कुल अनुपयोगी भए पनि यस्ता नियत वा प्रस्ताव कसैको कल्पनासँग जोडिएको हुन्छ । अर्थात् कुनै पनि शोच, चाहे त्यो असल होस् वा खराब, कसै न कसैको मस्तिष्कबाट निस्केको हुन्छ । विचारहरू प्रस्फुरण हुन मानिसले कल्पना त गर्नै पर्‍यो, कल्पनाविना केही निस्कँदैन । कल्पनाबाट नै हिंसाजन्य शोच पनि निःसृत हुन पुग्दछ ।

चिनारी र स्वतन्त्रता

माथिको भनाइ फराकिलो ढङ्गले बुझ्न व्यक्तिगत पहिचानलाई सामाजिक सीमा र स्वतन्त्रतासँग जोडेर हेर्नु आवश्यक हुन्छ । सामुदायिक विचारकहरू भन्छन्– "प्रभावशाली साम्प्रदायिक पहिचान एक स्व-अनुभूत विषय हो, छनोट गर्न सकिन्न ।" अर्थात् सामुदायिक पहिचानका सीमा हुन्छन् । तर, कुनै व्यक्तिले आफूसम्बद्ध समूहलाई दिने महत्त्वका कारण छनोट नै गर्न सक्दैन भन्ने विश्वास गर्न गाह्रो छ; मनुष्य छनोट गर्न स्वतन्त्र हुन्छ । यथार्थमा हामी सबै बारम्बार आफूसम्बद्ध सङ्घ-संस्था वा समूहलाई प्राथमिकताको आधारमा छानिरहेका हुन्छौं । यसको अर्थ छनोटका सीमा नै छैनन् भन्ने होइन । वास्तवमा सम्भाव्य देखिएका विकल्पहरूका दायरामा रहेर मात्रै छनोट गरिन्छ । प्रश्न अरूले आफूलाई कसरी हेरेका छन् र आफैँले आफूलाई कसरी हेरिएको छ भन्ने हो । अरूको सन्दर्भमा आफ्नो अस्तित्वको कुन पक्षलाई बढी महत्त्व दिइएको छ भन्ने विषयले व्यक्तिको पहिचान निर्माण गर्दछ ।

हामी आफूलाई जसरी हेरियोस् भन्ठान्छौं, अरूले त्यसरी नै हेर्लान् भन्न कठिन छ । अरूले हामीलाई कसरी हेरेका छन् भन्ने थाहा हुँदैन र अरूले हेर्ने दृष्टिकोण व्यक्तिको शोचभन्दा एकदमै फरक पनि हुन सक्छ । यस्ता दृष्टिकोण हामीले नेपालमा भोग्दै आएका छौं । नत्र सङ्कटकालका बेला थारू, दलित, मगर जातिहरू सुरक्षा निकायको शङ्काको घेरामा हुने थिएनन् । उसो भए प्रश्न उठ्दछ, के आफ्नो पहिचानको छनोट गर्न सकिँदैन त ?

समस्या छनोट हुँदैन भन्ने नभई, छनोट भएको छ भन्ने वास्तविकताको हेक्का नभएर सिर्जना हुन सक्छ । अरूले आफ्नो बारेमा जे भन्ने गर्दछन्, त्यसलाई आलोचनात्मक रूपमा नहेरी जस्ताको तस्तै स्विकार्ने व्यवहारले समस्या हुन पुग्दछ । अर्थात् अरूले गरेको व्याख्यालाई प्रश्न नगरी स्वीकार गर्दा गम्भीर हिंसात्मक अवस्था सिर्जना हुन सक्दछ । सेनका अनुसार सन् १९४० को दशकमा भारतमा भएको हिन्दू र मुसलमानबीचको दङ्गा यस्तै व्यवहारको परिणति थियो । त्यत्रा मानिसहरू (भारतीय) एसियाली वा मानवको चिनारीबाट खुम्चिएर हिन्दू वा मुस्लिम हुँ भन्दै खण्डित पहिचानमा सीमित रहे । सभ्यता र धर्मका नाममा मानवलाई बाँडेर त्यसभित्रका विविधतालाई ढाकछोप गर्दा विविधताबीचको सङ्घीयता ओझेलमा पर्‍यो । फलस्वरूप विभाजन चुलिँदै गएर समाज हिंसाग्रस्त बन्यो । एकल व्याख्यालाई आफ्नो पहिचान मान्दै त्यसैमा मात्र सीमित रहँदै र विविध पहिचानको सम्भावना नछानी एकल ढर्रामा मात्रै रहने धारणाले मानव जातिको अस्तित्व सङ्कटमा मात्र पार्दैन, संसारलाई नै दनदनी बालिदिन्छ । अर्थात् मानवसमाज भ्रमपूर्ण गन्तव्यतर्फ डोरिन्छ ।

> विविध पहिचानको सम्भावना नछानी एकल ढर्रामा मात्रै रहने धारणाले मानव-अस्तित्व सङ्कटमा मात्र पार्दैन, संसारलाई नै दनदनी बालिदिन्छ ।

अर्थशास्त्रले 'आर्थिक मनुष्य' वा 'विवेकशील एजेन्ट' को अवधारणा प्रस्तुत गर्दछ । सेन लेख्दछन्– "एउटा व्यक्तिले मैले के गर्नुपर्छ ?, केले मेरो भलो हुन्छ ?, मेरो कुन छनोटले मेरो उद्देश्य प्रवर्द्धन गराउँछ ?, कस्तो विषयलाई

मैले विवेकशील भएर छनोट गर्नुपर्छ ? जस्ता प्रश्नहरूको जवाफ जहिले पनि फरक नपारी एउटै दिन्छ भने ऊ विवेकशील मूर्ख हो ।" मनुष्यको बहुल संलग्नता हुन्छ र यस्ता सामाजिक वास्तविकताको सन्दर्भमा सधैँ एकल विषयको पछि लाग्दा अर्थशास्त्रमा उल्लिखित 'ग्राह्यता' र 'आचरण' बीच तालमेल हुन सक्दैन । सेन अगाडि भन्छन्– "व्यक्ति आफ्नो पृष्ठभूमि, सामाजिक क्रियाकलाप आदिका कारणले धेरैतिर संलग्न हुन्छ । एउटै व्यक्तिको पहिचान बेलायती नागरिक, मलेसियन मूलको, चिनियाँ वर्णको, सेयर दलाल, मांसहारी, भाषा विशेषज्ञ, कवि र भ्रूणहत्याविरोधी हुन सक्छ । यस्तो समष्टिले हामीलाई हाम्रो बहुल पहिचानको सम्भाव्य गन्तव्य दिन्छ ।"

आफ्नो उपयुक्त पहिचान के हो भन्ने प्रश्न गर्ने जिम्मा भने व्यक्तिकै हो । उसले प्रश्न गर्न सक्नुपर्दछ, फरक पहिचानहरूको सन्दर्भमा मेरा लागि कुन आवश्यक हो ? अर्को पक्ष के छ भने फरक परिवेशअनुसार पहिचान भिन्नै तर महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ : जस्तो खाना खाँदा शाकाहारी र पढाउँदा भाषा-विशेषज्ञ । एउटै पहिचान सदासर्वदा रहिरहने पनि होइन, तर व्यक्तिको वर्गीकरण र पहिचान दुई फरक विषय हुन् । वर्गीकृत हुँदैमा व्यक्तिको पहिचान नहुनु जरुरी हुँदैन, यो छनोटको विषय हो भन्ने धारणा पुस्तकमा निरन्तर प्रस्तुत भएको छ ।

छनोटको प्रश्न

नबाभि्कने अवस्थामा पहिचानको छनोट त्यति कठिन हुँदैन, तर बाभि्कने अवस्थामा आफ्नो पहिचानको छनोट कसरी गर्ने भन्ने निर्णय गर्न गाह्रो हुन्छ । उदाहरण दिँदै लेखक भन्दछन्– "तालिमप्राप्त वकिल र बेलायती न्यायप्रणालीबारे अध्ययन गरिरहेका मोहनदास गान्धीले बेलायती साम्राज्यबाट भारतलाई मुक्ति दिलाउन लागेको व्यक्तिका रूपमा आफ्नो पहिचान छनोट गरे ।"

सामुदायिक पहिचानको परिवेशमा पनि छनोट गर्न सकिन्छ भन्ने दाबी लेखक गर्छन् र, आफ्नो सामुदायिक पहिचानलाई प्रमुख बनाउन सकिन्छ । यसो गर्दा अन्य पहिचानको छनोट नै गर्न सकिँदैन जस्तो देखिन्छ । यस्तो निष्कर्ष ठीक होइन, तर यो निष्कर्षमा पुग्दा व्यक्तिले तुलना र मन्थन गर्ने स्वाभाविक मानवीय आचरणलाई वास्ता नगरेको देखिन्छ । यथार्थमा हरेक व्यक्ति तुलनात्मक निर्णयहरू लिइरहेको हुन्छ । सामुदायिक पहिचान भएको अवस्थामा पनि ऊ छनोट गर्न समर्थ छ । गौतम बुद्धको गृहत्यागदेखि अन्तर्जातीय विवाह यस्ता छनोटका उदाहरण हुन् ।

लेखकले मानिसहरू कुनै एक सभ्यतासित मात्रै गाँसिएका कारण घटेका संहारकारी हिंसाबारे पनि विश्लेषण गरेका छन् । स्यामुएल हन्टिङ्टनको पुस्तक *क्ल्यास अफ सिभिलाइजेसन*ले सभ्यतालाई वर्गीकरण गर्दै मानिसलाई आफ्नो उत्पत्तिको हिसाबले खास जातिविशेषसित टाँसिनुपर्ने अवस्था सिर्जना गरेको छ । अमेरिकी लेफ्टिनेन्टको "मेरा भगवान् उसका भगवान्भन्दा ठूला हुन् भन्ने कुरा मैले थाहा पाएँ,...र मेरा (क्रिस्चियन) भगवान् साँच्चैका भगवान् थिए र मुसलमानका भगवान् त एउटा मूर्ति थिए" भन्ने भनाइ यस्तो व्यवहार घनीभूत गर्ने उदण्ड अभिव्यक्ति थियो । यस्तो स्थितिमा व्यक्तिको बहुल पहिचान खण्डित हुँदै एकल पहिचानतर्फ डोरिएर हिंसा भड्किएका छन् । सेन भन्दछन्– "हुतू र तुत्सी, सर्बियाली र अल्बानियाली, सिंहला र तमिलबीचको हिंसा विखण्डित पहिचानका उदाहरण हुन् ।

एकल पहिचानको भ्रमबाट निःसृत दृष्टिकोणले मानवको बहुल पहिचान स्वीकार गर्न चाहँदैन । आफ्नो तर्क प्रस्ट पार्दै सेन थप्छन्– "भारतलाई हिन्दूसभ्यता भनी चिनाउने गरिन्छ, तर इसापूर्वको छैटौँ शताब्दीदेखि नै भारतमा चार्वाक र लोकायतजस्ता विचारहरू फैलिएको वास्तविकता ओझेलमा परेको छ । त्यसरी नै पश्चिमी मूल्य र मान्यताहरू विशिष्ट छन् भन्ने पहिचान सहनशील दृष्टिकोण होइन ।" आफ्नो तर्क प्रस्टयाउन ओस्वाल्ड स्पेङ्लरको कृति *द डिक्लाइन अफ द वेस्ट* लाई सेन सन्दर्भका रूपमा लिन्छन् । पश्चिमी मुलुकलाई मात्रै प्रजातन्त्रको उद्गम स्थलका रूपमा स्वीकार गर्दा त्यताका मुलुकले संसारभर प्रजातन्त्र थोपर्ने नाममा हिंसात्मक हस्तक्षेप गरेका छन् । यसको तत्कालीन उदाहरण हो इराक । शक्तिशाली मुलुकले प्रजातन्त्रका नाममा हस्तक्षेप गरेका उदाहरण अन्यत्र पनि पाइन्छन् ।

सेनको विश्लेषणले बहुल पहिचानले कसरी मानव सभ्यताको शाश्वतपन जीवन्त राख्दछ भन्ने पुष्टि गर्दछ, जुन नेपालको वर्तमान सन्दर्भमा उपयोगी दस्तावेज हो । सेनको तर्कले स्वाभाविक प्रश्नहरू पनि उठाउँदछन् । के नेपालमा भएका र हुँदै गरेका हिंसा बहुल पहिचानलाई एकलले दबाएका कारण हो ? के हुन् यस्ता व्यवहारका परिधि ? पहिचानको गन्तव्य हिंसाविना सम्भव थिएन ?

'मेरो कुरा विशिष्ट छ, तिमीभन्दा म विशिष्ट छु, मैले भनेको कुरा तिमीले मान्नुपर्छ' जस्तो हठवादी परिवेशबाट 'सोच्ने र छनोट गर्ने स्वतन्त्रता, बहुल संस्कृतिवादको मान्यताले बढ्दो विश्वव्यापीकरणलाई समता'तर्फ डोऱ्याउन सक्दैन । व्यक्तिको विखण्डित चिनारी स्थापित हुन पुग्दछ, तर जतिजति मनुष्य विखण्डित र एकल पहिचानतर्फ डोरिँदै जान्छ, जघन्य हिंसाका घटनाहरू बढिरहन्छन् । विश्वमा भएका जघन्य हिंसाका घटनाहरू कसैको हितमा थिएनन्, भविष्यमा पनि हुन सक्दैनन् । एकल पहिचान लिएर अघि बढ्दा भविष्यमा संहारकारी दुष्चक्रमा फसिने सम्भावनाबारे सेन पाठकलाई सचेत गराउँदछन् ।

सेनको विश्लेषणले बहुल पहिचानले कसरी मानव सभ्यताको शाश्वतपन जीवन्त राख्दछ भन्ने पुष्टि गर्दछ, जुन नेपालको वर्तमान सन्दर्भमा उपयोगी दस्तावेज हो । सेनको तर्कले स्वाभाविक प्रश्नहरू पनि उठाउँदछन् । के नेपालमा भएका र हुँदै गरेका हिंसा बहुल पहिचानलाई एकलले दबाएका कारण हो ? के हुन् यस्ता व्यवहारका परिधि ? पहिचानको गन्तव्य हिंसाविना सम्भव थिएन ? यस्ता प्रश्नहरूको उत्तर हालका उथलपुथलले सही राजनीतिक गन्तव्य पाएपछिको तुलनात्मक रूपमा स्थिर भविष्यमा मात्रै सम्भव छ । यद्यपि एकल पहिचानको स्थानमा बहुल पहिचानको अवधारणाले अहिंसावादी माध्यमद्वारा लोकतान्त्रिक राजनीतिको खाका दिगो पार्दछ । ■

;fdbflos ljsf; lfqdf sfo/t tn;L gkfn â€ånf0 zfl6t / lgdf0fdf s;/L ¿kf6t/0f ug e6g c‰oogdf ?lr /fVb5g .